
ВЗГЛЯД В ПРОШЛОЕ LOOK TO THE PAST ЎТМИШГА НАЗАР

Расулова Дурдона Бахроновна

Самарқанд давлат университети тадқиқотчиси

МАРКАЗИЙ ОСИЁДАГИ ИНГЛИЗ-РУС РАҚОБАТИ МАСАЛАЛАРИНИНГ ФРАНЦУЗ ТАРИХШУНОСЛИГИДА ЎРГАНИЛИШИ

<http://dx.doi.org/10.26739/2181-9599-2019-1-10>

АННОТАЦИЯ

Мазкур мақолада XIX аср иккинчи ярми ва XX аср бошларида Марказий Осиёдаги инглиз-рус рақобати таҳлили келтирилган. Минтақадаги инглиз-рус рақобатининг турли сабаблари ва хонликларнинг истило қилиниши масалалари ўз аксини топган. Мазкур даврнинг энг долзарб масалаларидан бири мустамлакачилик тизими ҳақида француззабон тадқиқотчилар томонидан билдирилган фикр ва мулоҳазалар таҳлил қилинган. Айни вақтда, рус мустамлакачилик тизимининг хорижий ва маҳаллий даврий матбуотдаги талқини ҳам келтирилган.

Таянч сўзлар: Туркистон, Марказий Осиё, тадқиқотлар, инглиз-рус рақобати, мустамлакачилик тизими, ташқи алоқалар.

Расулова Дурдона Бахроновна

Соискатель Самаркандского государственного университета

ИЗУЧЕНИЕ ВО ФРАНЦУЗСКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ ВОПРОСЫ АНГЛО- РУССКОГО СОПЕРНИЧЕСТВО В ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ

АННОТАЦИЯ

В данной статье раскрываются французские исследования обангло-русское соперничество в Центральной Азии второй половине XIX и начало XX века. А также, анализируются разные причины англо-русское соперничество и вопросы завоевания среднеазиатских ханств. Так как самым актуальным проблемой этого периода является колониальная политика, в статье оно освещается в разных ракурсах. В частности, приводится анализ русской колониальной системы в отечественной и зарубежной печати

Ключевые слова: Туркестан, Центральная Азия, исследования, англо-русское соперничество, колониальной системы, внешние связи.

Rasulova Durdona Bakhronovna

Samarkand State University, researcher

STUDY OF THE ANGLO-RUSSIAN RIVALRY IN CENTRAL ASIA IN FRENCH HISTORIOGRAPHY

ANNOTATION

This article reveals the French studies of the Anglo-Russian rivalry in Central Asia in the second half of the XIX and the beginning of the XX century. And also, different reasons of Anglo-Russian rivalry and questions of conquest of the Central Asian khanates are analyzed. Since the most urgent problem of this

№ 1/2019

period is the colonial policy, the article highlights it from different angles. In particular, the interpretation of the Russian colonial system in the domestic and foreign press is given

Key words: Turkestan, Central Asia, research, Anglo-Russian rivalry, colonial system, external relations.

XIX аср иккинчи ярми ва XX аср бошларида Туркистон ўлкаси ва унга боғлиқ масалалар жаҳон миқёсида долзарб аҳамият касб этган. Францияда ҳам ўлкага нисбатан алоҳида эътибор қаратилиб, тадқиқотчилар томонидан олиб борилган изланишлар натижалари мунтазам равишда даврий матбуот саҳифаларида эълон қилинган ва асарлар чоп этилган. Мазкур манбалар таҳлили Туркистон тарихи ва сиёсий ҳаётининг европаликлар томонидан ҳайратланарли даражада кўп ўрганилганлигини кўрсатмоқда.

XIX аср иккинчи ярми - XX аср бошларида Марказий Осиё халқаро майдонда фаол мавқега эга бўлиб, минтақада инглиз-рус рақобати тобора кучайиб борган. Ушбу даврнинг оламшумул воқеалари дунё тарихида ва гарб адабиётларида "Катта ўйин" ("Great (Grand) Game") атамаси орқали ифодаланиб, унда дунё етакчи давлатлари манфаатларининг тўқнашуви акс эттирилган.

Минтақада ҳукмронлик ўрнатиш учун бўлган инглиз-рус рақобати Марказий Осиёни руслар томонидан босиб олиниш жараёни тезлаштиради. Акс ҳолда инглизлар Афғонистон ва Ҳиндистонда ўз позицияларини мустаҳкамлаб олиш учун Марказий Осиёдан плацдарм сифатида фойдаланиш имкониятини қўлдан чиқармас эди. Бу масала ўша давр француз тадқиқотчиларининг нашрларида ҳам ўз аксини топган эди [1].

Россия империясининг ҳарбий ҳаракатлари натижасида Туркистон уларга тобёв ҳудудга айланди. Рус ҳукуматининг Францияга нисбатан хайрихоҳлиги француззабон тадқиқотчилар учун Туркистонни янгидан кашф этилишига сабаб бўлди. Французлар Марказий Осиё минтақасини энди Ўрта Осиё ибораси билан эмас, асосан "Рус Туркистони" ("Le Turkestan russe"), - деб атаётди. Бу уларнинг нашрларида ҳам ўз аксини топган [5].

Инглиз-рус рақобати ва хонликларнинг босиб олиниши муаммолари ўзига хос геополитик мақсадлар асосида олиб борилганлиги сабабли, ушбу масала тадқиқоти сиёсий жараёнлар муаммолари асосида ёндашиш зарур. Бунда тадқиқот олиб борган муаллифларнинг фикрларини ҳолисона баҳолаш талаб этилади.

XIX аср иккинчи ярми ва XX аср бошларида маҳаллий ва хорижий даврий матбуотнинг энг жангдор мавзуси Марказий Осиё ва унда содир бўлаётган жараёнлар бўлган. Бунинг учун асосий эътибор француззабон нашрлар таҳлилига қаратилса-да, уларни қиёсий таҳлил асосида ўрганиш учун маҳаллий нашрларни ҳам истегмолга киритиш мақсадга мувофиқдир. Бу эса масалани икки томонлама таҳлил қилишга ва ҳолисона ҳулоса чиқаришга имкон яратади.

Минтақада инглиз-рус рақобатининг кучайиб бориши масалалари Э.Жонво, Ф.Гренар, Луллие, Ф.Мартенс, Э.Реклю, Л.Болье, О.Диаманти, Дэ-Вогюэ каби тадқиқотчиларнинг изланишлари ва нашрларида ўз аксини топган. Мазкур муаллифлар ўз тадқиқотларида ҳарбий экспансия ва мустамлакачилик тизимининг турли жиҳатларини очиб беришга уринган. Кимдир уни иқтисодий жиҳатдан

келтирган фойдасини ёритган бўлса, бошқа тадқиқотчи русларнинг мустамлакачилик сийсатини французларнинг шовинистик руҳи нуқтаи назаридан кўқларга кўтариб ёритган.

Тадқиқотчи Элизэ Реклю томонидан яратилган "Янги умумий география" номли кўп жилдли асарнинг 6 қисми Осиё ҳудудларига (Рус Осиёсига) бағишланиб, 1883 йилда рус тилида "Азиатская Россия и среднеазиатская ханства" номи остида таржима қилинган. Асар жуда қизиқарли тартибда ёзилган ва илмий қийматига кўра уни ўша даврдаги сара Европа адабиётлари қаторига киритиш мумкин. Унда айрим хатоликлар ҳам учраса-да, лекин бу Э.Реклю томонидан фойдаланилган асарлар муаллифларининг ҳудудлар ҳақида юзаки билимларга эга эканлигидан далолат беради. Бу ҳақдаги айрим мулоҳазалар даврий матбуот саҳифаларида ҳам қайд этилган.

Э.Реклюнинг фикрича, "Осиё аҳолисига Европанинг таъсири ҳамон ортиб, бу Европанинг қудратли икки рақобатчи давлати - Англия ва Россиянинг қизиқишлари билан белгиланади. Осиёда устуликни қўлга киритишга нафақат Англия ва Россия, балки Хитой ҳам уриниб кўрмоқда. Эртами-кечми шу ҳудуд масаласида кучли рақибга айланади" [6]. Демак, муаллифнинг кўрсатма беришича, бу пайтда Марказий Осиё минтақасидаги "Катта ўйин" Англия, Россия ва Хитой каби давлатлар иштирокида олиб борилган.

XIX аср иккинчи ярми ва XX аср бошларида дунёнинг мазкур етакчи давлатлари ўртасидаги геостратегик манфаатлар тўқнашувида кучлар нисбати қуйидагича изоҳланган: "Бу уч йирик мамлакатлар манфаатларини ҳозирча улкан ҳудудда ястаниб кетган чўллар ажратиб турибди. Ҳарбий жиҳатдан Хитой қолган икки давлатга бўш келади. Шунинг учун яқин келажакда у бу давлатлардан бири билан яқинлашиб олиши даргумон. Хитой урушда ўзининг кўп сонли аҳолиси билан иштирок этиши мумкин. Англияда эса унақа куч йўқ. У фақат ҳиндларнинг ёлланма аскарларидан фойдаланиши мумкин" [6]. Демак, ҳарбий жиҳатдан кучлар нисбати ҳам тенг бўлмаган ва буни атрофдаги Франция каби кутувчи давлатлар яхши тушунган.

Олим Э.Реклю инглиз-рус рақобатини минтақадан ташқарида ҳам давом эттиришни темир йўлларнинг қурилиши билан боғлаб ёритади. Бу унинг қуйидаги асосли фикрларида ўз тасдиғини топган: "Англиянинг асосий мақсади осон ва қисқа муддатда Ҳиндистонгача бўлган масофани боғлаш. Лондондан Калькуттагача бўлган йўл қафолатланмаган бўлиб, ён томондан бўладиган Россиянинг ҳужумидан хавфсирамоқда. Лекин асосийси, темир йўлларнинг Ҳиндикуш остоналаригача давом эттирилиши, инглизларга ўз ҳарбийларини бир неча ҳафта ичида энг олис ҳудудларда ҳам йиға олиш имконини яратади" [6]. Ушбу фикр асосида геосийсий кураш майдони кенгайиб борётганлигини англаш мумкин.

Тадқиқотчи Э.Реклю минтақадаги геосийсий қарашларни тасвирида ноодатий таассуротлардан фойдаланган: "Сийсий, диний ва савдога оид фитналар асосида эртами-кечми ушбу давлатлар ўртасида уруш бошланади. Бундай йирик ўзгаришлар қадимий дунёнинг марказида амалга оширилади. Маданиятли инсонлар ўзларининг келиб чиқишларини боғлаб кўрсатадиган Осиё ҳудудлари Европанинг икки қудратли давлатлари ўртасида сийсий тўқнашувлар юз берган театрға айланиб

қолади. Ишонч билан айтиш мумкинки, Ҳиндистон ва Осиёнинг гарбий қисмлари охир-оқибатда Фарб цивилизациялари таъсирига дучор бўлиши муқаррардир" [6].

Демак, тадқиқотчи Э.Рекло томонидан минтақанинг маданий салоҳияти ва цивилизация намунаси сифатидаги беқиёс ўрни яқин келажакда сиёсий тўқнашувлар юз берадиган майдонга айланиши башорат қилинган ва Марказий Осиёдаги "Катта ўйин" тасвири образли тарзда очиб берилган.

Тадқиқотчи Ф.Гренар (Joseph-Ferdinand Grenard) Марказий Осиёдаги экспедицияси таассуротлари ҳақида Париждаги "Сиёсий фанлар мактаби" талабалари учун сўзлаган нутқида Россия, Англия ва Хитой манфаатларининг айнан шарқий Туркистон ва Тибет ҳудудларида авж олганлигини таъкидлайди [8]. Чунки, шарқий Туркистон ва Тибет Хитой ҳукуматига қарашли бўлганлиги учун ҳам, Россия ва Англия бу ҳудудлардан ўтишда ўзига хос тўсиқларга учраган. Шунинг учун Англия бу соҳада кучли фаолият олиб бориб, 1892 йил Хитой билан, 1895 йил Россия билан трактат имзолашга муваффақ бўлди. Унга мувофиқ Туркистондан Помир орқали Ҳиндистонга ва Ҳиндистондан Қошгага томон борадиган янги йўлда ҳаракатланишга эришди. Лекин, Тибет масаласида Англия анча кучсизроқ эди. 1890 йилда имзоланган трактат унга Ҳимолай тоғининг фақат биринчи чўққисигача чегарада бўлишга, 1893 йилги шартнома эса Джилен дараси ва Лхассадан Калькутгага борадиган йўлда бозор очиш имконини берди.

Инглиз-рус рақобатини кенг очиб берган нашрлардан яна бири, француз тадқиқотчиси Эмиль Жонво (?mile Jonveaux, 1819-1871) томонидан 1867 йил 15 февралда Парижнинг энг нуфузли журналларидан бири "Revue des deux Mondes" [2] саҳифаларида эълон қилинган "Руслар ва инглизлар Марказий Осиёда. Сирдарё ва Амударё ҳудудларининг истило қилиниши" номли мақола бўлди.

Э.Жонво томонидан мақолада билдирилган фикрларга раддия сифатида рус журналистлари қуйидагича изоҳ беришган: "Сирдарё ва Амударё ҳудудларининг забт этилиши" деб номланган сарлавҳанинг берилиши муаллифнинг ўзи фикр юритган масаланинг предмети билан яқиндан таниш эмаслигини англатади. Чунки, биз Амударё ҳудудларини истило қилмадик" [13].

Руслар ўзларининг ҳарбий ҳаракатларини 1848-1849 ва 1858-1859 йилларда Амударё юқори қисми ва унинг дельтасида А.И.Бутаков томонидан олиб борилган гидрографик тадқиқотлар билан изоҳлашга уринганлар. Бу ишларни фандаги янгиликлар учун қилинган истило деб тушунишни тавсия этишган. Ваҳоланки, бу пайтда А.И.Бутаков тадқиқотларидан қарийб 20 йил ўтган эди. Чунки, бунга ўхшаш масалаларни французлар эътиборсиз қолдиришмаган.

Умуман олганда, бу даврда Европа даврий матбуоти яъни француз, инглиз ва немис тилларида нашр этиладиган газета ва журналларда русларнинг Марказий Осиёдаги ҳаракатлари мунтазам равишда ёритиб борилган. Рус корреспонденцияси уларнинг ҳар бирини жиддий ўрганиб, имкон қадар таҳлилий раддиялар асосида, ёзма тарзда, мақола ва тезислар шаклида жавоб қайтарган. Русларнинг ушбу ҳаракатлари француззабон нашрларни паст савияли, маълумотлари ноаниқ, берилган кўрсатмалари ёлгон ва компилятив характерда ёзилган деган важлар билан қоралаган.

Эмиль Жонвонинг ушбу мақоласига ҳам шу тартибда баҳо берилган: "мақола компиляциядан бошқа нарса эмас. Жуда ҳам совуққонлик билан ёзилган бўлиб,

Митчелнинг "The Russians in Central Asia" асаридаги нотўғри тасаввурлар билан бойитилган [13]. "Мақоланинг мақсади эса бизнинг Марказий Осиёда қўлга киритганларимиз ҳақида Англияда хавотир уйғотиш ва Россия Ҳиндистонни босиб олади деган айбловга инглизларни ишонтиришдан иборатдир", - деб баҳо берилади [13].

Руслар хорижий тадқиқотчиларнинг билдирган фикрларини асоссиз эканлигини ифодалаш билан бирга, ўзларининг Марказий Осиёдаги босқинчилик ҳаракатларини қуйидаги иборалар билан оқлашга уринган: "Бизларнинг Ўрта Осиёдаги ҳаракатларимиз ўзимизнинг яқин келажакдаги қизиқишларимиз асосида олиб борилмоқда. Биз қирғиз даштлари билан чегарадош ҳудудларда русларнинг мол-мулки ва ҳаётини хавфдан сақлаш, уларнинг деҳқончилик ва ҳунармандчилик билан осойишта шуғулланишларини таъминлаш, савдо қарвонларининг таланиши ва русларнинг одам савдосига тортилишига барҳам беришимиз лозим" [13].

Демак, рус ҳукумати Марказий Осиёга нисбатан олиб борган ҳарбий ҳаракатларини дашт ўлкаларида яшовчи халқларнинг кўрсатган жабр-зулмларига қарши олиб борилган қаршилик кўрсатиш ҳаракатлари сифатида изоҳлашга уринганлар.

Ваҳоланки, ўша даврда баъзи рус олимлари ҳам инглиз-рус рақобатини тўғри талқин этиб, моҳирона ёритган эди. Улардан бири россиялик профессор Ф.Ф.Мартенснинг Парижда француз тилида нашр этилган "Россия ва Англия Марказий Осиёда" [4] деб номланган асарини кўрсатиш мумкин. Мазкур асар инглиз ва немис тилларига ҳам таржима қилинган. Барон К.Ф.Таубе 1880 йилда уни рус тилига ўгириб, нашр эттирган. Асарнинг катта шухрат топишига шубҳасиз, кўтарилган муаммоларга янги ечимлар таклиф этилганлиги ҳамда муаллифнинг публицист сифатидаги авторитети сабаб бўлган.

Профессор Ф.Мартенснинг тадқиқотинини бир-бирига боғлиқ бўлган икки қисмга бўлиб ўрганиш мумкин: "Биринчиси, ҳали шу пайтгача фан тарихида эътиборга олинмаган зиёли ва варвар халқлари ўртасидаги юридик масала, иккинчиси, Россия ва Англиянинг дипломатик алоқалари ҳамда уларнинг Марказий Осиёдаги позициялари" [9]. Халқаро ҳуқуқнинг йирик мутахассиси бўлган Ф. Мартенс минтақадаги инглиз-рус рақобатини мезъерий асослар ёрдамида изоҳлайди.

"Ер юзида сўнги йилларда Болқон ярим оролидан ташқари дунё жамоатчилиги эътиборига сазовор бўлган ҳудуд бу - Марказий Осиёдир. Сўнги икки йил ичида бу ҳудудда ер шарининг уч йирик империяси - Россия, Англия ва Хитой пайдо бўлиб, улар ўз чегараларини бир-бирларига нисбатан яқинроқ суриб қўйишга ҳаракат қилмоқдалар" [11]. Шунинг учун ҳам Марказий Осиё дунё сиёсатчиларининг эътиборида бўлиб, бу уч империя чегараларни белгилаб олишда қандай йўл тутиши барча учун бирдек қизиқ бўлган. Бу орада Россия ва Хитой ўртасида янги трактат имзоланди. Шунинг учун ҳам Марказий Осиё масаласи бутун Европа оламида жонли қизиқишларга сабаб бўлмоқда. Сиёсий арбоблар, савдо ходимлари ва ҳатто тирикчилик ташвишларидан анча узоқ бўлган олимлар ҳам бундан мустасно бўлмаган.

Марказий Осиё ҳақидаги ҳар бир янгиликнинг, ҳар бир нашрнинг катта қизиқиш билан европаликлар жамоасида муҳокама қилинишининг сабаби ҳам шунда. Ф.Мартенснинг "Россия ва Англия Ўрта Осиёда" номли китоби нафақат жозибали номи билан, балки ундаги сиёсий қарашлар ҳам омманинг эътиборини жалб этган. Ушбу асарда Ф.Мартенс эпиграф сифатида Токвиллнинг қуйидаги сўзларини келтиради: "Тамомила янги дунё учун, замонавий сиёсий билимлар зарурдир".

Ф.Мартенс унда инглиз-рус рақобатининг нафақат наздик қирраларини, балки бошланғич нуқтасини ҳам очиб берган. Чунки, Россиянинг Марказий Осиё томон кириб бориши, гўёки инглизлар ҳудудларига нисбатан уюштирилган тажовуз сифатида баҳоланган. Лекин, инглизларда пайдо бўлган бундай ҳадиксирашнинг келиб чиқиш сабаби шу пайтгача Англияда ҳам, Европада ҳам ўрганилмаган эди. Ф.Мартенс томонидан ушбу сабабнинг очиб берилиши, унинг ёзган асарига нисбатан дунё жамоатчилигининг эътиборини тортиб, қадр-қимматини оширган.

Ф.Мартенснинг кўрсатган сабаблар қуйидагилардан иборат бўлган: 1856 йилда Париж трактати имзолангандан сўнг, Европада русларнинг Марказий Осиё ҳудудларини босиб олганлиги хусусидаги хабар тарқалди. Туркистон, Чимкент шаҳарлари босиб олиниб, руслар Сирдарёнинг юқори ҳавзаларигача кириб бордилар. Европаликлар, айниқса Англия русларнинг Осиёда кўзлаган нуқтаси Ҳиндистон эканлигига ишона бошлади. Қўқон хонлигининг босиб олиниши билан Россияга нисбатан Европанинг айбловлари яна ҳам ортиб борди. Шунда рус ҳукумати Европа билан очиқ мулоқот олиб боришга қарор қилди.

Бу 1864 йил 21 ноябрда князь Горчаков циркулярида баён этилди. Унда қуйидаги сўзлар акс эттирилган эди: "Биз чегараларимиздаги туганмас тартибсизликларга чидашимиз ёки ҳеч қандай амалий натижалар бермайдиган узоқ ва мунтазам экспедициялар уюштириб, давлат харажатларини кўпайтиришимиз ёки нотўғри йўл тутиб Англия каби босиб олишимиз керак" [11].

1865 йилда Тошкентнинг босиб олиниши, 1866 йили Бухоро амирлиги ва Қўқон хонлигига қарши янги экспедицияларнинг ташкил этилиши ва Хўжанднинг босиб олиниши бутун Европа аҳлини ушбу акт ўз кучини йўқотганлиги ҳақида огоҳлантирди. Буларнинг барчаси Англияда катта шов-шувларга сабаб бўлди ва 1868 йил 2 июлда Генри Роулинсон рус ҳукуматида қуйидагича айблов эълон қилган: "21 ноябрда ёзилган циркулярдаги сўзларнинг сиёҳи қуриб улгурмай, у ерда айтилган сўзлар ва берилган ваъдаларга хилоф иш тутилиб, сўзлар ўлик харфларга айлантирилди" [11].

Францияликлар учун руслар ҳаётининг барча соҳалари қизиқ бўлган. Россияни ўрганиш дастлаб ажойиб адабиётларни ўқиш асосида олиб борилган бўлса, кейинчалик ташриф буюриб кузатиш имкони ҳам яратилди. 1888 йил 8 декабрда Сен-Симон клуби тадқиқотчи Дэ-Вогю (Charles-Jean-Melchior, marquis de Vog??, 1829-1916)нинг Марказий Осиёдаги таассуротлари ҳақидаги маърузасини эшитиш учун кўп сонли томошабинларни тўплади [14]. Унинг маърузаси Каспийортидан Самарқандгача чўзилган темирйўл қурилишига бағишланган эди. Бу ўлка энди Европа учун очиқ бўлиб, 1888 йил баҳорда темир йўл қурилиши тугалланган эди.

Муаллиф Дэ-Вогюэ русларнинг мустамлакачилик тузумига мойиллигини қўйидагича изоҳлайди: "Мен фақат рус мустамлакачилигига оид масалаларга тўхталмоқчиман. Бакудан Каспий денгизининг шарқий соҳили томон жўнаб кетаётган пароходда Тамбов губерниясидан оиласи билан кўчиб кетаётган бир неча деҳқонларни учратдим. Ўз ватанингиз билан хайрлашишга афеусланмайсизми деганимда, қўли билан Шарққа томон ишора қилинган ҳолда Ватан мен билан бораёпти, - деган жавобни олдим" [14]. Деҳқонларнинг бундай жавобидан Дэ-Вогюэ улар Марказий Осиёда бахтли ҳаёт кечиради ва бутун Россия уларга эргашиб келади деган хулоса чиқарган. Бу русларнинг мустамлакачилик миссиясига билдирилган юқори ишонч белгиси эди. Чунки, муалифнинг фикрича "руслар барча ерда ўзларини ўз уйларидагидек ҳис этишади" [7].

Франция академиясининг аъзоси, сайёҳ Дэ-Вогюэнинг фикрича, "Руслар мустамлакачиликка мойилдир. Бир хил этник бирликка эга бўлган французлар ва инглизлар яхши мустамлакачи бўла олмайди. Улар кўпол бўлганлиги сабабли, тўқнаш келган халқларига нисбатан манманлик муносабатида бўлишади. Биз Ҳиндистон ва Алжирда гувоҳи бўлганимиз каби, улар ҳукмронлик қилиш, кўрсатма бериш ва ўзи ҳақида ўқишга мажбур қилиши мумкин. Лекин, маҳаллий аҳоли билан тил топишиб, ўзини севдира олиши мумкин эмас. Бундай қобилиятга фақат рус халқи қодир" [7].

Муалифнинг фикрича бундай мустамлакачилик қобилиятлари русларнинг ўз устида мунтазам ишлаб, мукамаллашиш заруриятдан ҳосил бўлмаган. Бу уларнинг шахсий хизматлари ҳам эмас, балки уларга туғилгандан ато этилган тафаккур тарзи ва ахлоқида мавжуд бўлган характердир.

"Ушбу қобилият рус халқининг ўтмишидаги турли воқеалар ва тарихий жараёнлар орқали шаклланган. Уларнинг бу соҳадаги нозик сиёсати шундаки, маҳаллий халқ орасидаги етакчи шахсларни, ҳукмдорларни ўз лавозимида қолдириб, улар билан мустаҳкам алоқа ўрнатган. Мустамлакачилик сиёсати бўйича биринчилик пальмаси Россияга тегишлидир" [7].

Шундан сўнг Дэ-Вогюэ мустамлакачилик тизимида асосий ўрин тутган иқтисодий эҳтиёжларга тўхталиб ўтади. Унинг фикрича, Ўрта Осиё жуда бой ўлка бўлиб, энг муҳим маҳсулотларидан бири пахтадир. Темир йўлларнинг ишга туширилишидан олдин пахта ни Россияга олиб кетиш жуда қимматга тушган, шу учун деярли фойдаланилмаган. Лекин, темир йўл ишга тушгандан сўнг омборларда Россияга олиб кетиш учун кўп миқдордаги пахта маҳсулоти навбат кутмоқда эди. Бундан Россиянинг умидлари катта бўлиб, пахтанинг осон етказиб берилиши, хорижий рақобатдан қутулишга имкон бериши қўйидагича ифодаланган: "Яқин йилларда бу ўлкада нафақат пахта сақловчи омборлар, балки уни қайта ишлаш фабрикалари ҳам қурилади. Ўлканинг минерал бойликлари ҳам ажойиб бўлиб, бу ерда нефтнинг туганмас заҳираси мавжуд. Агар ер шарининг 30-40 0 кенгликларини нефть халқаси деб атасак, Орол-Каспий ҳавзаси ушбу узукнинг қимматбаҳо тоши ҳасобланади" [7].

Маърузачи Вогюэ сўзининг якунида ўзига шундай савол беради: Буларнинг барчасини Францияга қандай алоқаси бор?, Бу ўлкага ўз кучини, ўз савдосини йўналтириши мумкинми? Йўқ, Француз ҳукумати бундай қила олмас эди. Россия

бойликларга эга бўлиш ҳуқуқини ўзида сақлаб, хорижий савдони ўзига рақобатчи бўлишига йўл қўймаган. Франция Осие мамлакатларига савдо муносабатларини ўрната олмас экан, демак, бу ўлкага бориб, мустамлакачилик сабоқларини ўргансин, деган хулосага келган эди тадқиқотчи.

Маърузачи де-Вогюэ сўзининг якунида йиғилганларга мурожаат этиб, уларга ҳам варварларга нисбатан "цивилизациялаштириш" ишларида фаол бўлишга ундайди. Аммо, француз деҳқонига ўз ери ҳеч қачон торлик қилмаган ва у қизиқарли воқеаларни ўз жойидан қидирган. Дэ-Вогюэ генерал Анненковнинг яқин қариндоши бўлганлиги сабабли, маддоҳлик усулида мақола ёзган.

Марказий Осиеда рус мустамлакачилиги ҳақида тадқиқот олиб борган олим Леруа-Больенинг "Янги халқлар колонизацияси" номли асари Франция академиясининг мукофоти билан тақдирланган. Л.Болье асарни ёзишда ўша даврдаги мустамлакачилик тизимини яъни англизларнинг Ҳиндистондаги, французларнинг Алжирдаги фаолиятини жиддий ўрганган. Улар ўз навбатида муаллифга бой материал берган.

Л.Болье мустамлака тизимидаги икки муҳим фактор - маҳаллий халқ таълими ва маҳаллий судларнинг тузилиши масаласига жиддий эътибор қаратган. Бунда тадқиқотчи французларнинг Алжирдаги сиёсатини шарҳлаб, таълим тизими ва суд ҳокимияти фаолиятига тўхталиб ўтган.

Л.Больенинг мустамлакачилик борасида тўплаган тажрибаси ва ижодий фикрлари унинг Марказий Осие минтақасида рус-инглиз рақобатининг кучайишига бағишланган кейинги асарларида акс эттирилган. Бунда мустамлака тизимининг энг майда деталлари ҳам эътибордан четда қолмаган.

Шундай асарлардан яна бириЛуллие томонидан "Руслар ва англизлар Осиеда" [3] номи билан 1869 йил Парижда чоп этилган.Бунда муаллиф Осиедан ўтадиган барча савдо йўларида англизларнинг устуңлигини таъкидлаб, бунинг учун француз ҳукумати қоралайди, ҳатто курашга даъват этган.

Октава Диаманти - Эрондаги Министрлар Кенгашининг собиқ котиби бўлиб, 1892 йилда 2 маротаба Марказий Осиеда бўлган. У Техрон - Баку - Каспийорти - Тошкент йўналиши бўйлаб, саёҳат қилган. Ташрифнинг асосий мақсади икки француз ташкилоти (бири молиявий, бошқаси саноат) топшириги билан бўлиб, Каспийорти темирйўлини Самарқанддан Қўқонгача ва Андижондан Тошкентгача бўлган йўналишда давом эттириш таклифини билдирган [10].

Биринчи ташриф йилнинг бошида амалга оширилиб, 4 ой давом этган. Парижга қайтганда ушбу маълумотларни ҳомий ташкилотларга етказиб, улардан темир йўли қурилишига розилик олади. Франциялик ташкилотлар маҳаллий ҳукуматга ушбу таклифни билдиришган: "Ушбу ташкилотлардан бири темир йўлни қуришни ўз бўйнига олади, бошқаси эса маблағ ажратади. Бунинг учун маҳаллий ҳукумат облигация таъсис этиши лозим. Уни чиқариш иккинчи молиявий ташкилот зиммасида бўлади. Фақат ўзи истаган ва белгилаган муддатда чиқариши мумкин эди. Темирйўл қурилиши якунлангач, у маҳаллий ҳукуматнинг хусусий мулкига айланади" [7].

Француз ташкилотларининг берган таклифига хулоса билдириш ўлка ҳукуматида боғлиқ бўлмай, у олий ҳукумат ихтиёрига тақдим этилган.

Бу таклифнинг ижобий томони шунда эдики, йўл қурилиши учун сарфланган маблағ кейинчалик ундан тушадиган даромад орқали қопланган. Фойда эса жуда катта бўлиши шубҳасиз.

"Барчага маълумки, Каспийорти темир йўлининг фаолияти кенгайиб бориб, унда ташиладиган юк миқдори ҳам ошиб бормоқда:

1888 й - 5.586. 181 пуд

1889 - 7.116.082 пуд

1890 - 9.619.872 пуд

1891 - 11.595.085 пуд [10]"

Бундан ташқари бошқа кўплаб мисоллар келтирилиб Каспийорти темир йўлини Фарғонагача давом эттириш таклифи қўллаб-қувватланган.

Марказий Осиёда бўлган ҳар бир тадқиқотчи ёки сайёҳ ўзининг бой таассуротлари ва қўлга киритган илмий янгилликлари билан Париж илмий жамиятларида маъруза ўқиган. Унда кўп сонли томошабинлар жамоаси йиғилиб, улар Туркистон хусусидаги маълумотларни катта қизиқиш билан эшитганлар.

О.Диаманти ҳам 1893 йил 17 мартда Париж география жамиятида ўзининг Марказий Осиёдаги саёҳати давомидаги масалалар ҳақида нутқ сўзлаган. Унинг нутқида Россиянинг мустамлакачилик сиёсати оқлаш руҳи кучли эди. Чунки, йирик лойиҳа олиб келган сайёҳ унинг ижобий ечим топиши учун шундай йўл туган. Қолаверса, французлар ҳам мустамлакачи давлат бўлганлиги учун ҳар қандай шароитда ҳам ўз ҳамкасбларини қўллаб-қувватлаб турган. Бу етакчи давлатларнинг бирдамлигини таъминлаш учун ёрдам берган.

Бу масалада француз тадқиқотчилари ва сиёсий арбобларининг бир ёқлама фикр билидиришларини кузатиш мумкин. Чунки, унинг гоёларида доимо Россия империясини улуғлашни каби фикрларни учратиш мумкин. Табиий ва ижтимоий-иқтисодий фанлар тадқиқотларида француз олимларининг ҳолислик тамойилларини учратиш мумкин. Лекин, инглиз-рус рақобати, темир йўл қурилиши каби геосиёсий масалаларда уларни рус ҳукуматига хайрихоҳ муносабатда эканлигини англаш қийин эмас.

Буни муаллифнинг қуйидаги фикрлари орқали билиб олиш мумкин: "Фақатгина тараққиёт ва цивилизация олиб кириш учун қилинган истило ўзини оқлайди. Қачонки мағлубларнинг эътиқоди ва анъаналари ҳурмат қилинса, вақт ўтиши билан намуна бўлиш орқали ўз ақл-идрокиннинг устунлигини сингдира олса - фақат ўша ғолибнинг сиёсати тўғри бўлиши мумкин" [12].

Бундан ташқари, О.Диамантининг маҳаллий аҳолининг барча ютуқларини мустамлакачиларга боғлаб кўрсатиш сиёсати ҳам мавжуд бўлиб, улар француз шовинистик гоёларининг давоми бўлган: "Цивилизация учун ёпиқ бўлган мамалакатнинг тамомила янгиланиши, қонли урушларга маҳкум бўлган халқларга ҳаётий эркинликларни қайтариш, ер остидаги бойликларини қайта ишлаш орқали sanoatни ривожлантириш, сўнгги 30 йил давомида сиёсий иқтисодиёт ва цивилизация, фан нуқтаи назаридан юз берилганларга муносиб шараф Россияга тегишлидир" [12].

Француз тарихшунослигида Туркистон тарихини ёритадиган XIX аср охири - XX аср бошларига тўғри келадиган давр фактик ва аналитик материалларга бой

саналади. Маълумот алмашиши имкониятлари ошиб, ахборот тезлиги кўпаяди. Тадқиқот мавзулари ва йўналишлари кенгайиб, геосийёсий, иқтисодий, ижтимоий-сийсий масалалар тадқиқотчиларнинг асосий бош мавзусига айланган эди. Шунингдек, энг қалтис масалалар ҳам шу даврда пайдо бўлиб, уларнинг "кагга ўйин" иштирокчилари бўлган давлатлар томонидан халқаро муносабатлар доирасида ҳал қилиниши ҳар томонлама тинчликнинг таъминланишига асос сифатида хизмат қилган.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Heumann C. Les russes et les anglais dans l'Asie Centrale. Paris, 1885. ; Jonveaux E. Les russes dans l'Asie Centrale. Paris. //Revue des deux mondes. 1867, 15 fevrier. (INALCO); Grenard G. La Chine, l'Angleterre et la Russie en Asie Centrale. Annales de l'ecole des sciences politique. Paris, 1897. (INALCO).
2. Jonveaux E. Les russes dans l'Asie Centrale. Paris. //Revue des deux mondes. 1867, 15 fevrier. (INALCO).
3. Lullier. Les Anglais et les Russes dans la haute Asie. - Paris, 1869.
4. Martens F. La Russie et l'Angleterre dans l'Asie Centrale. - Gand, 1879.
5. Krafft H. A travers de Turkestan Russe. Paris, Hachette et Cie, 79, BD Saint-Germain. 1902.; Woeikof A. Le Turkestan russe. - P.: Armand Colin. 1914, - 360 P.; Leprince-Ringuet F. L'avenir de l'Asie russe. - P.: Flammarion. 1951, - 244 P.; Barrande J. L'Asie centrale russe. Son pass?, son present, Revue de France (Paris), 15 juin, 1 sept., 15 sept., 1 oct., 15 dec. 1877; 1 fevr., 15 mars, 15 juin 1878.; Reclus E. L'Asie russe. - Nouvelle G?ographie Universelle. Vol. 6. P., 1881, - 920 p.
6. Библиография. 6-й том "Новой всеобщей географии" Элизэ Реклю. Азиатская Россия и среднеазиатская ханства //Кавказ. 1885, № 57. Туркестанский сборник Т.389.
7. Де-Вогюэ о русской колонизации в Средней Азии // Туркестанские ведомости. 1889, 3 январь, № 1. - 3 стр.
8. Китай, Россия и Англия в Центральной Азии // Туркестанские ведомости 1897, 5 (17) январь, № 1 (1526). - 4 стр.
9. Книга Мартенса //Туркестанский сборник. Т.24. - С.94
10. Неофициальный отдел. Ташкент, 30 ноябрь // Туркестанские ведомости. 1892, 1 декабрь. № 48. 243-244 стр.
11. Петров-Батурич С. Среднеазиатский вопрос. По поводу книги Ф.Мартенса "La Russie et l'Angleterre dans l'Asie Centrale" //Голос, 1879, № 301. Туркестанский сборник. Т.295.
12. Печать О Средней Азии // Туркестанские ведомости. 1893, 9 (21) май. № 35. - 133.
13. Толки французов о наших завоеваниях в Средней Азии // Голос, 1867, 30 март. № 90. Туркестанский сборник. Т.1. 245-249 с.
14. Чтение где-Вогюэ О Средней Азии // Туркестанские ведомости. 1889, 10 январь, № 2. - 6 стр.